

другого секретаря ЦК КП(б)У³⁷. Після виборів, коли на Пленумі почав головувати М. С. Хрущов, розглядалися питання про підготовку до сівби, а також про вибори до Верховної Ради УРСР.

Факти свідчать, що саме на той період, коли С. В. Косіор очолював ЦК КП(б)У, припадає найбільша кількість всіляких «процесів» і «справ». Саме в цей період пильність почала поступово перетворюватися у загальну підозрілість, нагнітання напруженості, постійні пошуки «ворогів народу». Не випадково і на згаданому січневому (1938 р.) Пленумі ЦК КП(б)У, де С. В. Косіор складав свої обов'язки, четвертим у порядку денному стояло питання про виключення із керівних органів чергової групи «ворогів народу», серед яких були М. К. Блушвілі, М. І. Бондаренко (який змінив П. П. Любченка на посаді Голови Раднаркому УРСР), А. С. Волков, М. Ф. Гікало, В. П. Затонський, К. Ф. Квятек, С. О. Кудрявцев, Н. В. Марголін, М. І. Нікітченко, О. В. Пілацька, З. Й. Зідерський, П. Л. Геращенко, І. А. Константинов, Й. П. Манаєнков, Е. Л. Нідер. Негативні явища у житті парт-організацій набули значних масштабів. У Києві, наприклад, компрометуючі матеріали були подані на половину складу міської парторганізації, а із 130 комуністів республіканської Академії наук 111 були «відзначені» такими матеріалами³⁸. У Ленінському районі міста Києва створювались спеціальні комісії для збирання компрометуючих матеріалів. Внаслідок роботи цих комісій було виключено з партії 18,5% складу районної парторганізації. У Петровському районі Києва «компромат» було заведено на 63% складу парторганізації³⁹.

Відкликаний до Москви, С. В. Косіор був призначений заступником Голови Раднаркому СРСР. Як згадував М. С. Хрущов, проводжали С. В. Косіора «досить сухо. Не так, звичайно, слід було проводити з України Косіора, який пропрацював стільки років в її партійній організації...»⁴⁰ У лютому 1938 р. до Києва зі спеціальною місією прибув М. І. Єжов, і новому керівництву стало зрозуміло: Сталін все ще вимагає продовжувати пошук «ворогів народу».

(Далі буде)

Одержано 03.02.91.

В данном разделе завершается повествование о «деле боротьбистов» 1937 г. Автор касается событий 1938 г., когда в Украину по сталинской рекомендации прибыл Н. С. Хрущев, который возглавил ЦК КП(б)У.

³⁷ Там же, арк. 6.

³⁸ Там же, спр. 548, арк. 80.

³⁹ Там же.

⁴⁰ Мемуары Никиты Сергеевича Хрущева.— С. 50.

Новий погляд на проблему

В. Ф. Солдатенко (Київ)

Становлення української державності і проблема збройних сил (березень 1917 р. — квітень 1918 р.)

Розглядається питання про взаємозв'язок процесу боротьби Центральної Ради за українську державність у формі широкої національно-територіальної автономії і створення власних збройних сил, зокрема початковий етап українізації в російській армії.

Давно помічено, — коли суспільство переживає події надзвичайної ваги і значимості, воно особливо часто звертається подумки до явищ, фактів, документів минулого. І в них прагне віднайти генетичну спорідненість, історичні витоки нинішніх процесів, за допомогою вибудовуваних умовних паралелей (а в історії схожих ситуацій з детермінованою логікою їх розв'язки можна підмітити чимало) передбачити, усвідомити вірогідну перспективу розвитку. Тому нині, у довгожданний момент торжества віковичних прагнень українського народу до повної суверенності, незалежної державності, важливо ще раз осмислити кроки, які здійснювались у різний час на шляху до жаданої мети.

Досить помітними і притягальними віхами аж надто непростого і тривалого процесу самовизначення України постають події 1917 — початку 1918 рр., коли було водночас і так багато досягнуто у справі розбудови української держави і настільки ж багато не реалізовано, втрачено.

Історичний досвід однозначно переконує — гарантом існування незалежної країни виступають її збройні сили, їх здатність відстояти свою Батьківщину від будь-чийх зазіхань. Боротьба за українську державність — ще один яскравий прояв цієї закономірності.

Між тим, протягом десятиліть ця проблема майже не досліджувалась радянською історіографією. В полі зору істориків постійно перебували лише питання про створення і функціонування на Україні Червоної гвардії, перехід на бік соціалістичної революції і влади Рад солдатських мас фронту, тилових гарнізонів і флоту. Підсумковими, з історіографічними довідками, стали праці Л. Є. Дешинського і П. І. Гарчева¹.

Концепція, яка в них відстоювалась, зводилась до того, що закономірним результатом революційних перетворень у 1917 р. стала Українська Соціалістична Радянська Республіка, що вступила у федеративний зв'язок з РСФРР, а головним гарантом її існування, досягнутого в боротьбі з внутрішніми і зовнішніми ворогами, стали сформовані на класовій основі військові формування — червоногвардійські частини, загони революційних солдатів, червоноармійці, яким у вирішальний момент надали певну допомогу співбрати з півночі. Тут не лише не ставилось завдання предметно розглянути альтернативний процес українського державотворення з його складовою частиною — формуванням збройних сил на національній основі, але й не порушувалось питання про зв'язок долі національно-державного утворення, в даному разі на радянській основі, з потребами його збройного захисту саме як незалежної, суверенної одиниці. Свого часу не залишився осторонь данини домінуючій історіографічній традиції і автор цих рядків.

Між тим, у працях, що побачили світ і розповсюджувались перш за все за межами України, згадана проблема розглядалась зовсім в іншій площині. Це були як публікації діячів українського національно-визвольного руху², що нині перевидаються і на Україні, так і дослідників³, хоч грань між ними досить часто умовна і навіть невловима.

¹ Дешинский Л. Е. Большевики во главе революционного движения в армии и на флоте // Деятельность большевистской партии по завоеванию солдатских и матросских масс Юго-Западного, Румынского фронтов и Черноморского флота в период подготовки и проведения Великой Октябрьской социалистической революции. — Львов, 1982. — 256 с.; Гарчев П. И. Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад. — К., 1983. — 150 с.

² Грушевський М. Ілюстрована історія України. — Київ — Відень, 1921; Нью-Йорк, 1967. — 575 с.; Грушевський М. На порозі нової України. — К., 1918. — 120 с.; Винниченко В. К. Відродження нації. — Київ — Відень, 1920. — Ч. 1. — 348 с.; Ч. 2. — 330 с.; Дорошенко Д. Мої спомини про недавнє минуле. 1914—1918. — Львів, 1928. — Ч. 2. З початків відродження української державності / Доба Центральної Ради; — 96 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії Української революції. — 1917—1920 рр. — Відень, 1921. — Т. 1. — 152 с.; Т. 2. — 200 с.

В цілому слід сказати, що в нерадянській історіографії завжди надавалось багато уваги питанням національних збройних сил України. Вийшло кілька збірників «За державність. Матеріали до історії війська Українського» (Каліш, 1929—1935), видавались тематичні часописи «Літопис Червоної Калини» (Львів, 1929—1939) «Табір» (воєнно-літературний журнал. Варшава. 1927—1937); значна кількість матеріалів друкувалась у журналі «Український історик», що видавався з 1963 р. спочатку в Нью-Йорку—Мюнхені, а потім — в Нью-Йорку — Торонто—Мюнхені.

Узагальнені дані зібрані в «Енциклопедії українознавства» в статтях «Українські збройні сили доби визвольних змагань 1917 — 21», «Відновлення української держави» (автор О. Шульгин)⁴.

В цій літературі процес українського державотворення пов'язувався виключно з діяльністю Центральної Ради. Інший же напрямок, що уособлювався Радами робітничих, солдатських і селянських депутатів, зовсім не враховувався, а крах української державності пояснювався передусім **зовнішніми факторами**.

Звичайно, при наявності зрозумілих своєрідностей, нюансів у трактуванні проблеми згаданими авторами, є ще одна спільна риса, точніше, очевидна суперечність: абстрактне визнання недостатньої уваги (в ряді праць — неприпустимої, навіть злочинно-недостатньої) до проблеми формування власних збройних сил і явна ідеалізація практики українізації армії, переоцінка ролі, спотворення кількісних і якісних характеристик українських військових сил у визвольних змаганнях. У концентрованому вигляді вони знаходять відбиття, наприклад, у працях, присвячених бою біля залізничної станції Крути⁵.

Останнім часом відзначені хиби механічно переносяться до виступів публіцистів, громадських діячів, почасти істориків, у пресі, інших засобах масової інформації⁶.

³ Петрів В. До історії формування війська на Україні під час революції // Літературно-науковий вісник.— 1927.— № 4; Мазепа І., Феденко П. З історії української революції.— Прага, 1930.— 94 с.; Стефанов З. Українські збройні сили 1917—21 рр. Ч. 1. Доба Центральної Ради й Гетьманату.— Коломия, 1934 (Друге ставлене видання).— 1947.— 413 с.; Крип'якевич І., Гнатенко Б. Історія українського війська.— Львів, 1936 (Вінніпег, 1957); Думин О. Український військовий рух в російській армії в 1917 році. Огляд дотичної літератури // Українські вісті.— Львів.— Ч. 5. 7. 1 1938; Мазепа І. Україна в огні і бурі революції 1917—1921.— Т. 1.— Прага, 1942.— 212 с.; Велика історія України.— Львів—Вінніпег, 1948.— С. 762—786; Історія українського війська, 2-е вид. доп.— Вінніпег, 1953; Дорошенко Д. Історія України 1917—1923. Т. 1. Доба Центральної Ради. Вид. 2-е — Нью-Йорк, 1954.— 437 с.; Удовиченко О. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій українських збройних сил. 1917—1921. Вінніпег, 1954.— 176 с.; Мірчук П. Українсько-московська війна (1917—1919).— Торонто, 1957.— 80 с.; Шанковський Л. Українська армія в боротьбі за державність.— Мюнхен, 1958. 319 с.; Кедровський В. Українізація в російській армії. // Український історик. — 1967. — № 3—4 (15—16). — С. 61—77; Полонська — Василенко Н. Т. II. (від половини XVII сторіччя до 1923 року).— Мюнхен, 1976.— 599 с.; Субтельний О. Україна. Історія.— К., 1991.— 512 с.

⁴ Енциклопедія українознавства.— Т. 1.— Париж—Нью-Йорк, 1949.— С. 498—512, 1176—1177 та ін.; Останнім часом «Літературна Україна» передруковує саме ці матеріали на своїх сторінках, даючи лише власні заголовки (Див. Літературна Україна.— 1992.— 16 січня, 6 лютого та ін.).

⁵ Монкевич Б. Бої під Крутами.— Поступ.— Ч. 2.— 1929; З бараський С. Крути. До 40-річчя Великого Чипу. 29-го січня 1918 Мюнхен.— Нью-Йорк, 1958.— 104 с.

⁶ Дорошкевич В., Волошин М. Незалежність України: нова спроба. Загляньмо до радянських джерел // Літературна Україна.— 1991.— 3 січ.; Романчук О. Ультиматум. Хроніка одного конфлікту між Раднаркомом РРФСР і Центральною Радою.— К., 1990.— 63 с.; Лукеренко К. Червона калина на білому снігу // Вечірній Київ.— 1991.— 13 травня та ін.

Все вищевикладене й зумовлює потребу звернутись до подій 1917—1918 рр., заново **неупереджено оцінити реальні факти**, документи, залучивши до їх аналізу як надбання історіографії (вітчизняної, зарубіжної), так і публікації, що тільки-но побачили світ, або ж стали доступними для широкого кола читачів лише останнім часом⁷.

* * *

В 1917 році, після довгих століть гноблення самодержавною Росією, Україна дістала шанс вирватись з неволі, стати повновладним господарем власної долі. З поваленням царизму і бурхливою демократизацією суспільного життя в країні на історичну арену виходить Центральна Рада як уособлення боротьби за інтереси українців.

Очевидно, з багатьох причин для керівників національно-визвольних змагань мав пройти певний час, щоб заповітні прагнення вилилися у відточену і реальну програму діяльності. Мрії про самостійність їх, звичайно, ніколи не полишали, проте лише конкретний розвиток подій мав підказати відповідні до ситуації настанови і лозунги. Основною програмною засадою при цьому залишалася вимога широкої національно-територіальної автономії України у складі Російської федеративної республіки. Ця теза знайшла своє втілення в основних документах Центральної Ради, в тому числі у трьох її універсалах, у численних публікаціях лідерів українських партій (від соціалістів-федералістів — колишніх тупівців до соціал-демократів і есерів). Голова Центральної Ради М. С. Грушевський видав у Києві спеціальну брошуру «Якої ми хочемо автономії і федерації», яка друкувалася тоді в місцевих українських газетах, а також за кордоном. Зокрема, у Відні вона була відтворена «Вістником «Союзу визволення України» і вийшла окремим відбитком під назвою «Якої автономії і федерації хоче Україна».

Принципово важливими при цьому є висхідні уяви про автономію. За переконанням М. С. Грушевського, «автономія має своє власне право, конституційне, чи то на основі договору з центральною властю, чи то з надання, але такого, якого вже не можна взяти назад односторонньою волею центральної влади»⁸.

З різних можливих варіантів автономного устрою (обмежена, територіальна — обласна, крайова, екстериторіальна — національно-культурна) найбільш прийнятним для України М. С. Грушевський висував здобуття широкої, національно-територіальної автономії. Згідно задуму, таке державне утворення само мало «вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, удержувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями й всякими натуральними багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд.

Тільки в деяких справах, спільних для всієї російської держави, вона має приймати постанови її загального представництва, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально до її людності й людності всієї російської республіки»⁹.

Гарантом саме такого автономного стану України могли бути лише децентралізація Російської імперії, перетворення колишніх провінцій на

⁷ Грушевський М. Спомини.— Ч. II // Київ.— 1989.— № 8.— С. 103—154; № 9.— С. 108—149; № 10.— С. 122—158; № 12.— С. 112—155; Винниченко В. Шоденник. // Київ.— 1990.— № 9.— С. 91—123; № 10.— С. 96—110; Копиленко О. Л. «Українська ідея» М. С. Грушевського: історія і сучасність.— К., 1991.— 184 с.

⁸ Грушевський М. Якої автономії і федерації хоче Україна.— Відень.— 1917.— С. 7.

⁹ Там же.— С. 10.

автономні держави, які склали б федерацію, а остання повинна обов'язково бути демократичною республікою¹⁰.

По суті такою ж була й позиція провідних українських партій¹¹.

Ці теоретичні розрахунки були покладені в основу рішень Всеукраїнського Конгресу (6—8 квітня 1917 р.), який ухвалив:

«1. Згідно з історичними традиціями і сучасними реальними потребами українського народу, з'їзд визнає, що тільки національно-територіальна автономія України в стані забезпечити потреби нашого народу і всіх інших народів, що живуть на українській землі.

2. Автономний устрій України, а також і інших автономних областей Росії, знайде цілковиту гарантію для себе в федеративному устроєві Росії, через що єдиною відповідною формою державного устрою для Росії з'їзд визнає федеративну демократичну республіку, а одним з головніших принципів української автономії — повну гарантію прав національних меншостей, що живуть на Україні¹².

Чіткої уяви про власні збройні сили, очевидно, на той час ще не склалося. Так, ведучи мову про прерогативи федерації, М. С. Грушевський передбачав, що «загально-державними справами, мабуть, будуть: справи війни й миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки...»¹³. Однак тут же він наголошував, що «українське військо, — поки не буде замінене міліцією, — хоч підлягатиме розпорядкам центральної воєнної власті республіки, буде відбувати свою службу в межах України, утримуватися її коштом і не виводитиметься з української території інакше, як при оголошенні війни»¹⁴.

Інші керівники українського визвольного руху теж не мали чітких уяв про роль власної армії у майбутніх змаганнях за українську державність. Окрім М. Міхновського та його прихильників, що стояли за найшвидшу організацію національних збройних сил, інші течії в Центральній Раді трималися відмінних поглядів. Найбільшою мірою їх уособлював В. К. Винниченко, який досить довго вважав творення власної армії справою непотрібною, почасти навіть шкідливою. «Не своєї армії нам, соціал-демократам і всім щирим демократам треба, а знищення всяких постійних армій, — доводив заступник Голови Центральної Ради. — Не українську регулярну армію нам треба організувати, а всіх українців-солдатів освідомити, згуртувати, організувати, українізувати ті частини всеросійської армії, які складаються з українців, виділити їх в окрему групу, а групу ту конструювати так, щоб це було українське народне військо, свідоме своїх народних, а не солдатських інтересів, щоб воно не було й не змогло ніколи бути силою в руках пануючих класів, до якої б нації вони не належали... Українська демократія повинна в сей час добре пильнувати. Українського мілітаризму не було, не повинно його бути й далі»¹⁵.

В перших документах Центральної Ради питання про збройні сили не порушувалося. Тут, очевидно, крім всього іншого відіграла роль його делікатність, можлива негативна реакція центру (а прояви її могли бути найжорстокішими) навіть при самій постановці цього питання. Проте життя, розвиток революційних процесів уже в перші тижні й мі-

¹⁰ Там же. — С. 14, 18. В іншій брошурі, що вийшла в Києві в 1917 р. «Звідки пішло українство і до чого воно йде», М. С. Грушевський неодноразово наголошує, що українці не прагнуть до самостійності. «Українці не мають заміру одривати Україну від Росії. Коли б вони мали такий замір, вони виступили б щиро і одверто з такими гаслами — бо тепер за се вони б нічим і не ризикували» (с. 12); «Українці не мають наміру відділятися від російської республіки. Вони хочуть задержатися в добровільній і свободній зв'язи з нею» (там же) тощо.

¹¹ Винниченко В. Відродження нації. — Ч. 1. — С. 45—48.

¹² Цит. за: Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр. — Т. 1. — Відень, 1921. — С. 39.

¹³ Грушевський М. Назв. праця. — С. 21.

¹⁴ Там же.

¹⁵ Робітнича газета. — 1917. — 12 травня (№ 10).

сяці після Лютото висунули питання про національні військові формування як питання нагальної політичної практики.

Пожвавлення національного життя, сподівання на швидше розв'язання назрілих проблем викликали стихійний рух серед військовослужбовців-українців (як і серед солдатських мас інших національностей). На фронті і в тилу, на Україні і в Центральній Росії, на Кавказі і в Сибіру — всюди, де служили українці, почалося створення українських комітетів, громад, клубів, товариств, виявилися тенденції до утворення окремих українських частин. Так, 12 березня 1917 в Петрограді відбулася досить представницька українська маніфестація (брало участь близько 25 тис. українців) з нагоди перемоги революції, а також роковин смерті Т. Г. Шевченка. До робітників, студентства, інтелігенції приєдналися військовослужбовці. Причому деякі військові частини, уюмплектовані українцями, прибули на свято у повному складі. Очолила маніфестацію військових варта поваленого царя (кубанські козаки-чорноморці) з українським січовим прапором і запорозькими бунчуками. Маніфестація справила велике враження, на неї відгукнулися не лише телеграфними повідомленнями, а й спеціальними статтями цілий ряд газет різних політичних напрямків¹⁶.

З величезним піднесенням пройшла в Києві 19 березня стотисячна українська маніфестація, окрасою якої стали кілька тисяч озброєних українських вояків¹⁷. За словами В. К. Винниченка, «це був грандіозний вибух національного почуття, демонстрація національної радості, слава визвольній Революції»¹⁸. На нараді українців-вояків київської залоги вже 16 березня ухвалили заснувати український військовий клуб і почати організацію українського війська. Для цього було створено Український військовий комітет на чолі з полковником Глинським та командиром запасної київської бригади полковником Волошиним. До президії організаційного комітету були обрані також капітан Гоц, поручик М. Міхновський* і прапорщик Павелко. Цей комітет став, власне, першою центральною організацією для здійснення українізації у війську¹⁹.

22 березня 1917 р. збори українців-офіцерів оголосили себе «Установчою військовою Радою»²⁰. За прикладом Києва військові клуби, ради створювались і в інших містах²¹. Повсюдно проводились віча військовослужбовців²².

Справедливості ради, слід сказати, що такого розмаху руху українців в армії не чекали навіть лідери Центральної Ради. М. С. Грушевський писав: «Організаційні завдання, поставлені Українською Центральною Радою, програма українізації життя й ладу на Україні несподівано для багатьох викликали найбільший рух у війську, який послужив на найближчі місяці найсильнішою розчиною для українського руху. Само собою, в тім, що організаційна українська хвиля найсильніше пішла в військових колах, не було нічого несподіваного — в війську взагалі зібрався самий цвіт, сама сила громадянства, і в російській революції взагалі військо виявило себе найбільш активно. Більш несподівано було, що сей рух вилився в домагання формування нових українських військових частей та переформування й вилучення їх в особні армії. Привід до цього дало формування польських легіонів, розпочате

¹⁶ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції. 1917—1920 рр.— Т. 1.— С. 26.

¹⁷ Дорошенко Д. Історія України.— Т. 1.— С. 46—48.

¹⁸ Винниченко В. Назв. праця.— С. 49.

* М. Міхновський, автор знаменитої брошури програмного характеру «Самостійна Україна», один із організаторів РУП, засновник Української Народної партії. Мобілізований під час війни до армії, він, відповідно до фаху юриста, був призначений до Київського окружного суду в ранзі поручика.

¹⁹ Кедровський В. Назв. праця.— С. 64—65.

²⁰ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 44.

²¹ Полонська-Василенко Н. Історія України.— Т. II.— С. 467.

²² Кедровський В. Назв. праця.— С. 64.

за старого режиму дивним дивом якраз на Україні: в Києві й його околицях, де такий факт не міг не подразнити чуття місцевої людності»²³.

Дещо інакше бажання військовослужбовців до самоорганізації на українському ґрунті пояснював Павло Христюк: «Щоб зрозуміти цілком цей надзвичайно сильний процес національного пробудження в широких сірих солдатських масах, треба мати на увазі те, що в складі нижчого старшинського персоналу російської армії було багатьох бувших учителів, переважно сільських народних шкіл. Українське народне вчителство було тим свідомим національно і демократичним елементом в армії, який допоміг прокинутись і розвинутиись національному почуттю в українських солдатських масах»²⁴. Мабуть, варто додати, що це ж було й причиною значного делітантства у справі національного військового будівництва.

Прагнучи до згуртування в українських частинах, українські солдати теж не висували далекосяжних цілей. Як і їхні побратими інших національностей, вони широ хотіли миру. Та оскільки війна, незалежно від їх волі, продовжувалась і солдату не дозволялося скидати шинелі, то він хотів нести тягар служби як українець і на своїй землі, прагнув зробити і свій внесок у національне відродження, у боротьбу «за вільну Україну». Домінуючі настрої виливалися у вимоги територіальної системи формування військ: виділення українських військовослужбовців, що перебували за межами України (в гарнізонах), в окремі українські військові частини і їх поступова передислокація на Україну, а також виділення українських військовослужбовців на фронтах в окремі частини з переведенням їх на український фронт.

Однак, ці настрої не встигли ще набрати достатньо серйозного організаційного оформлення як наштотувались не лише на неприхильне, а просто відверто вороже ставлення з боку Тимчасового уряду. Останній побачив у намірах і діях українських військовослужбовців загрозу міцності армії, її здатності й надалі вести війну з країнами Четверного союзу. Почались виступи у пресі, з'явилися заяви членів Тимчасового уряду, представників політичних партій, що входили до нього, із засудженням спроб «українізації» армії і навіть з погрозами на адресу України.

Та, судячи з усього, керівництво Центральної Ради вважало, що українізація війська цілком вписується в загальний процес його демократизації, демократизації всього політичного життя в країні, а шовіністичні виступи хоч і заслуговують жалю, проте не стануть офіційною позицією центрального уряду. Виходячи з цього (з прагнення не завдати шкоди єдності демократичного фронту) делікатне питання про власні збройні сили вони намагалися дещо затушовувати.

Крім того, Центральна Рада сподівалася, що Тимчасовий уряд поступово зрозуміє: у формуванні українських військових частин — не загроза боездатності армії, а навпаки — шлях до її зміцнення, важливий фактор, який впливатиме на можливість дальшого продовження війни. В. К. Винниченко роз'яснював: «Недержавні нації, знаючи, якою силою є національне чуття, а особливо тільки що пробуджене, хотіли тим зміцнити армію. Вони хотіли поставити за нею інші кулемети, які б вогнем любові до своєї землі, до своєї нації стримували вояків на позиціях. Не казенний ура-патріотизм, не абстрактний, холодний і чужий для недержавних націй патріотизм, а патріотизм своєї землі, своєї нації, на думку непануючих націй, міг здержати солдата на фронті. Солдатові треба було якомога конкретніше, реальніше представити необхідність оборони. Його треба було запалити життєвою, наочною любов'ю. А для цього треба було розділити всю армію по національностям і кожному національну армію поставити на її землі, по можливості ближ-

²³ Грушевський М. Ілюстрована історія України.— С. 545.

²⁴ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 44.

че до рідних кожному солдатів околиць. Тут він реально бачив би необхідність не пускати ворога на його землю, до його близьких і дорогих йому людей і предметів»²⁵.

Тим часом життя йшло своїм чином. Український військовий рух набирав сили знизу. Великого розголосу набули події із створенням першої крупної військової одиниці — полку. Наприкінці квітня на київському збірному етапному військовому пункті скупилось біля трьох тисяч солдат-українців. Частина з них сюди направили військові коменданти ряду міст за бажанням самих солдатів. Військовослужбовці висунули перед своїм начальством пропозицію сформувати з них український полк і направити його як окрему частину на фронт. В умовах масового дезертирства і відмов від відправки на фронт така пропозиція видавалась як прояв патріотизму. Бажання солдат підтримала Центральна Рада.

Та інакше цей намір був сприйнятий як Тимчасовим урядом, його органами на місцях, представниками військового командування, так і тими демократичними організаціями, які керувалися загальноросійськими партіями. Об'єднане засідання Київського Виконавчого Комітету об'єднаних громадських організацій і президії Київської Ради робітничих депутатів, Ради солдатських депутатів, а також коаліційної Ради київського студентства висловилися за відправку трьох тисяч українських солдат «в загальнім порядку для скомплектування військових частей»²⁶.

Коли ж надії на порозуміння з властями і демократичними організаціями зникли остаточно, солдати під проводом штабс-капітана Д. Путника—Гребенюка, що одужував після поранення, вирішили самочинно оголосити себе Першим Українським полком ім. гетьмана Б. Хмельницького, обрали старшин і стали вимагати від командування направлення їх на Південно-Західний фронт. Значну організуючу роль тут відіграли члени Київського товариства Українського військового клубу ім. гетьмана Полуботка, зокрема його керівники М. Міхновський та Ю. Ган. За цих умов, а також зважаючи на можливі хвилювання серед солдат, фронтове командування під погрозою силою розігнати «дезертирів» змушене було згодитись із формуванням полку. До полку записалось 3574 видужуючих вояків. Його командиром було обрано георгієвського кавалера Д. Путника—Гребенюка²⁷.

Щоправда, військове командування тут же зробило спробу створити по суті іншу, кількісно обмежену бойову одиницю. Воно «дзбовило виділити 500 вояків, які б стали кадром для комплектування добровільного полку, а решта мала просто відправитись на фронт.

Хоч таке рішення і не могло повною мірою задовольнити ні солдат, ні керівників українського руху, Центральна Рада вважала за краще не загострювати далі ситуації і піти на компроміс. У спеціальній резолюції з цього приводу зазначалося: «Українська Центральна Рада з задоволенням прийняла до відому заяву вищої команди в справі формування першого українського полку, яко признання українізації армії...

Формування дальших українських частин може відбуватися тільки з запасних частей поза фронтом, а не фронтових. Ті солдати, які належать до фронтових частей, а випадково опинилися б на будуче в Києві, не можуть претендувати на сформування в них окремих українських частин. Творення окремих українських частей на фронті бажане, але в теперішню хвилю це можуть вирішити вищі військові власті»²⁸.

Пояснюючи поступливість Центральної Ради у такому важливому, принциповому питанні, В. К. Винниченко пише: «Бо, іменно, найважли-

²⁵ Винниченко В. Назв. праця.— С. 129.

²⁶ Там же.— С. 135.

²⁷ Кедровський В. Назв. праця.— С. 65.

²⁸ Цит. за: Винниченко В. Назв. праця.— С. 137—138.

віше для нас було це признання (признання військовим командуванням першого українського полку як самостійної військової одиниці—В. С.). Ми готові були навіть не здійснювати його в повній мірі, ми готові були згодитись, що цілковита реалізація його для даного моменту є шкідлива, ми готові були ждати більш відповідного часу»²⁹. Спеціальною відозвою Центральна Рада закликала солдат до відправки на фронт. Причому Рада бажала того щиро, намагаючись довести, що вона збирається виборювати свої права зовсім не силою зброї. Полк же богданівців зажив своїм життям. В дні роботи I Українського військового з'їзду було передано малиновий прапор з портретом Богдана Хмельницького (вишитий черницями Флорівського монастиря), і полк склав присягу на вірність Україні під цим прапором.

Д. Дорошенко так розмірковує з приводу формування перших військових одиниць на Україні: «Творення власної національної армії, яко головної основи української державності — ось що було провідною ідеєю керівників руху. Тому-то вони старалися будити в масах українців-воjakів національне почуття і споминами про колишні козацькі часи воскресити стару історичну традицію. Звідси — імення наших гетьманів, як патронів нових військових організацій і військових частин: клуб ім. Полуботка, полк ім. Б. Хмельницького, полк ім. Дорошенка і т. д. Солдатська маса дуже охоче йшла на ці національні гасла і залюбки приймала історичну традицію: дуже легко воскресли навіть зовнішні форми, атрибути історичної козащини, не тільки в назвах, але і в убраннях, навіть в козацьких чубах та оселедях. Це був здоровий національний рух ідейного характеру. Відроджуючи історичну національну традицію, цей рух логічно відроджував і традицію української державності: ідеал самостійної Української Держави сам собою вимальовувався перед очима провідників цього руху, і самої маси, яка за тими провідниками йшла»³⁰.

Різні ж спроби перешкодити формуванню першої українізованої військової частини мала досить сильний зворотний ефект. Повсюдно проводились військові зібрання, з'їзди, обирались Ради і комітети. Так наприкінці квітня в Катеринославі відбулося віче солдат-українців 228 запасного піхотного полку, яке вибрало полкову раду на чолі з полковником Петровим. На першотравневій демонстрації солдати гарнізону виступали під жовтоблакитним прапором³¹. Наростання українського руху в військах сприяла і Центральна Рада, яка утворила в своєму складі військову комісію для завідування військовими справами.

Ще 14 квітня 1917 р. у приміщенні Центральної Ради Організаційний військовий комітет, представники деяких частин з фронту і округи, військових організацій, що на той час існували в Києві, провели збори. Ухвалили резолюцію: «З огляду на те, що єднання на національному ґрунті є непереможною організаційною силою, скликати з'їзд представників української нації від військових частин, по можливості від усіх, де б вони не стояли...» Визначили норми представництва* і порядок

²⁹ Там же.— С. 137.

³⁰ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 350—351. Щоправда, цього настрою в перші місяці 1917 року не поділяв В. К. Винниченко, який в ряді статей неприховано і дошкульно глузував з пробудження історичної традиції; «Замиготіли в очах червоні жупани, кунтуші, запахло димом гармат, свіжою кров'ю, гнилим трупом. Бунчуки, булави, дипломати, пани-державці. Кріпак спішить на шляхтича перевернутись, острогами дзеленьчати, нагаєм помахувати. Недурно другий нововизволений кріпак — поляки (як ходять чутки) не хочуть республіки, а неодмінно короля. Ми не здивуємось, коли наші кріпаки забажають і собі короля, щоб зовсім як у панів було» (Робітничка газета.— 1917.— 8 квітня).

³¹ Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 26.

* Від українців кожної окремої частини (полк, флотський екіпаж, окрема морська команда, дивізіон, дружина, транспорт, окремих батальйон, госпіталь, парк і всяка окрема частина, котра має свій окремий розпорядок) надавалось право направити на з'їзд по одному представникові. Крім того, з українців кожних чотирьох частин — по одному офіцеру (чи лікарю, чиновнику), а там, де тільки одна частина —

денний. Серед головних питань намітили: «4) Планомірність проведення одноплемінності полків і військових частин на Південному і Південно-Західному фронтах без найменшої шкоди для існування організації цілої армії. 5) Питання про офіцерський командний склад та про поповнення тих військових частин, що організовані на підставі ч. 4»³².

Перший Український військовий з'їзд відбувся у Києві 5—8 травня 1917 року. Більш як 700 делегатів представляли 993 400 українських солдатів³³. З'їзд став значною віхою у національно-визвольній боротьбі. У своїх ухвалах він висловився за негайне здійснення рішень Національного конгресу: оголошення спеціальним актом Тимчасового уряду принципу національно-територіальної автономії України, негайне призначення при Тимчасовому уряді міністра у справах України, а на Україні — заснування обласного органу, який мав би працювати разом з представником уряду у краї. Центральна Рада визнавалась єдиним компетентним органом, покликаним розв'язувати всі справи, що стосуються цілої України і репрезентувати її у стосунках з Тимчасовим урядом.

Слід зауважити, що настрої солдатських мас були явно різкішими, радикальнішими за позицію лідерів Центральної Ради. Зокрема, В. К. Винниченко, С. В. Петлюра намагалися надати документам з'їзду більшої поміркованості. Вони з трудом вгамували масове обурення, яке викликало оголошення телеграми Виконавчого комітету Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів на адресу з'їзду. Телеграма закликала українських військових утриматись від самочинних дій до І Всеросійського з'їзду Рад, на якому планувалося розглянути питання про формування національних військових частин³⁴.

Перший Український військовий з'їзд висловився за негайну реорганізацію армії на національно-територіальному принципі, за потребу формування української національної армії: «В цій справі з'їзд визнає: а) що в існуючих військових одиницях та військових частинах всі українські вояки, як офіцери, так і солдати, повинні бути негайно виділені в окремі частини; б) в військових одиницях на фронті виділення повинно провадитись поволи, в залежності від тактичних і інших військових обставин, постільки, поскільки це виділення не буде вносити дезорганізації на фронті; в) що ж до флоту, то з'їзд вважає, по тим самим мотивам, можливим і необхідним: в Балтійській флотії укомплектувати декотрі з кораблів виключно командами української національності, що ж до флотії Чорноморської, то, зважаючи на те, що вона і зараз складається в переважній більшості з українців*, — поповнювати її надалі виключно українцями»³⁵.

Для практичного керівництва процесами формування національних збройних сил при Центральній Раді утворено Український Генеральний військовий комітет у складі 18 осіб. В їх числі: В. К. Винниченко, С. В. Петлюра, В. Павленко, О. Пилькевич, І. Луценко, М. Полозов, С. Письменний, А. Певний, Ю. Капкан, М. Міхновський, генерал М. Іванов та інші. Головою комітету обрали С. В. Петлюру**.

по два представники, з котрих один повинен бути солдат, а другий офіцер (чи лікар, чиновник). Військові української організації направляли на з'їзд по 1—2 представники.

³² Цит. за: Кедровський В. Назв. праця.— С. 68—69.

³³ Христюк П. Назв. праця.— С. 56. За іншими даними (В. Кедровський посилається на «Вісник Українського військового генерального комітету») на з'їзді було представлено 1580702 українців-воjakів (Назв. праця.— С. 69).

³⁴ Винниченко В. Назв. праця.— С. 142—143; Дорошенко Д. Назв. праця.— С. 353—355; Кедровський В. Назв. праця.— С. 69—70.

³⁵ Христюк П. Назв. праця.— С. 53—54, 126.

* Питома вага українців тут досягала 75%.

** С. В. Петлюра з 1916 р. працював помічником уповноваженого Земського Союзу на Західному фронті. Після Лютневої революції був обраний головою Української Ради Західного фронту. Прибув як її делегат на І Український військовий з'їзд і після обрання до Українського Генерального військового комітету залишився в Києві.

Після з'їзду українізація війська набрала ще більших масштабів, з чим командування змушене було змиритись, хоч принципового рішення уряду з цього приводу все ще не було.

З огляду на вагання Центральної Ради військовий з'їзд зажадав від неї негайного вжиття рішучих заходів до здійснення даних Раді Національним конгресом доручень, стимулював активність Ради обранням до її делегації, що мала відбутися до Петрограда, чотирьох своїх представників: О. Пилькевича, С. Письменного, Д. Ровинського, А. Чернявського.

В середині травня 1917 р. делегація у складі 10 осіб прибула до Петрограда і звернулася до Тимчасового уряду і Виконкому Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів зі спеціальною декларацією — доповідною запискою. Поряд з іншими, до цього документа було внесено і такий пункт: «В інтересах підвищення боевої сили армії та відновлення дисципліни необхідно перевести в життя виділення українців в окремі військові часті, як в тилу, так, по змозі, і на фронті»³⁶.

Як видно, лідери Центральної Ради більше турбувалися про те, щоб допомогти Тимчасовому уряду здійснювати його військові заміри, аніж про те, щоб створювати збройний, військовий оплот тієї державності, яку вони виборювали.

Щоправда, представники від Українського Генерального військового комітету 20 травня 1917 р. висунули Тимчасовому уряду свої додаткові вимоги: оповістити про існування комітету «як органу, що видає всіма військовими організаціями, установами та питаннями, і до якого в цій справі повинні звертатися всі українські громади», надіслати в комітет відомості про всіх без винятку військовослужбовців-українців; перевести на Україну ряд військових частин, виділити у запасних частинах солдат-українців в окремі (осібні) сотні, курені, команди з умовою залишення їх поки що в тих же самих місцях і в тих же частинах, де вони перебували; дати Генеральному комітетові право поповнення полку богданівців, а також визначених на фронті трьох корпусів. В поданому документі містилась і вимога повернення старовинних запорізьких клейнодів (булав, бунчуків), а також знамен городових українських полків, що зберігались в Петербурзі, Москві, інших містах Росії³⁷.

Однак, делегація після тривалих поневірянь, всіляких принижень і образ ні з чим повернулася до Києва.

Голова Української Ради пізніше зазначав: «Коли стало відомо з доповідей делегатів в Центральній Раді на різних публічних зібраннях і в пресі, як зневажливо поставилися представники уряду в комісії до українських домагань, без дальших міркувань признали їх неможливими і знов поставили під сумнівом повномочність Центральної Ради говорити іменем укр(аїнського) народу — після таких великих з'їздів, після соток заяв признання і солідарності з усіх кінців української землі, гнів і роздраж(н)ення охопило українське громадянство, навіть найбільш помірковані його верства. Так цінила російська демократія — сіль і печінка їй в зуби! — нашу лояльність, нашу повздержаність, з котрою ми глумили свою неохоту до війни і затискали зуби, щоб не крикнути того, що піднімалось у нас в горлі, щоб не розбити «єдиного революційного фронту!» На те ми билися з своїми шовіністичними і самостійницькими елементами, щоб не вийти за межі можливого в рамках сього єдиного фронту?!»³⁸.

Та й того було мало. Невдовзі Тимчасовий уряд надіслав відповідь на декларацію, в якій зухвало відкинув всі домагання українців: від видання акту про автономний устрій України до визнання компетенцій Центральної Ради. «Що до справи самостійного українського війська, —

³⁶ Вісті з Української Центральної Ради. — 1917. — № 6.

³⁷ Вісник Українського Генерального військового комітету. № 1.

³⁸ Грушевський М. Спомини // Київ. — 1989. — № 9. — С. 139.

говорилось у документі — Тимчасове правительство признало можливим тимчасове порішення цієї справи тільки в тім об'ємі, в яким це означив міністр війни у своїх заявах українським організаціям в Києві»³⁹.

Не встигло вщухнути обурення українців на відповідь Тимчасового уряду щодо домагань Центральної Ради, як з'явилась ще одна причина для нового вибуху невдоволення. Військовий міністр О. Ф. Керенський оголосив про заборону скликання II Українського військового з'їзду, що саме готувався. Впала у вічі саме антиукраїнська спрямованість цієї акції. Адже в той час відбувався в Петрограді польський військовий з'їзд, скликався Всеросійський з'їзд Рад робітничих і солдатських депутатів. Взагалі, то була перша заборона будь-якого з'їзду з часу повалення самодержавства.

Заборона Українського військового з'їзду як «невчасного», аналогічно до інших випадків, мала наслідки зовсім протилежні тим, на які сподівався уряд. В уяві солдат значення форуму незмірно зросло і вони з примноженим азартом стали посилати своїх делегатів і чекати на кардинальні рішення. На з'їзд прибуло 2 308 делегатів, що представляли 1,6 мільйона військовослужбовців-українців. Протягом шести днів (5—10 червня) відбувались дуже бурхливі засідання. Відкинувши рішення О. Ф. Керенського як «незаконне», з'їзд засудив позицію Тимчасового уряду, зажадав відміни його рішення щодо домагань українців, а Центральній Раді «в цій справі до уряду більше не звертатись і негайно приступити до твердої організації краю...»⁴⁰.

Що торкалось власне військових питань, то з'їзд, засудивши командні ешелони російської армії у справі її українізації, зажадав від начальства затвердити Український Генеральний військовий комітет (його склад було поповнено 10 особами) як «українську військову інституцію», ухвалив обов'язковість рішень останнього для українських військових формувань. Комітетові доручалось також розробити докладний практичний план українізації армії, враховуючи і процес створення загонів «вільного козацтва», що набирав сили⁴¹. З'їзд обрав Всеукраїнську Раду військових депутатів у кількості 132 членів⁴².

Українська Рада, очевидно, могла б спертись на хвилю справді широкого народного антиурядового обурення (незадовго до цього схожі резолюції ухвалив і Український селянський з'їзд). Вона ще третього червня прийняла резолюцію із закликом «організуватися і приступити до негайного закладання фундаменту автономного ладу на Україні». Проте Рада і в момент прийняття резолюції не виявляла достатньої твердості, і в наступні дні побоювалася, щоб її дії не викликали ворожості, якихось каральних акцій з боку Тимчасового уряду. Проявом цього стала телеграма до Петрограда від імені губернської Ради об'єднаних громадських організацій комісара М. Суковкіна з проханням пом'якшити ставлення уряду до українського питання.

«Для збереження на Україні й надалі спокійного життя й можливості планової праці для потреб армії, — говорилось в телеграмі, — губернський виконавчий комітет вважає необхідним, щоб Тимчасове правительство якнайскорше вжило рішучих заходів, щоб заспокоїти населення України. Український рух набрав великої сили, яка безперервно розвивається, через те його дальшого ігнорування цілком не можна допустити. Найкращим способом заспокоєння, щоб мав би забезпечувати також інтереси цілої держави, виконавчий комітет вважає потребу видання правительственного розпорядку про найскорше скликання до Києва осібної наради з представників Тимчасового правительства, національних і політичних організацій і партій при умові, що українці

³⁹ Цит. за: Христюк П. Назв. праця.— С. 63—64.

⁴⁰ Христюк П. Назв. праця.— С. 70.

⁴¹ Там же.— С. 129.

⁴² Кедровський В. Назв. праця.— С. 73.

дістануть відповідне представництво. Сій нараді треба поручити підготовлення для Установчих Зборів підстав автономії України та взаємних відносин України до цілої держави»⁴³. І сам факт направлення телеграми, і її текст, за визнанням В. К. Винниченка, були погоджені з керівництвом Центральної Ради. Однак Тимчасовий уряд все ще вважав, що момент для угоди не визрів, і не поспішав з відповіддю.

Водночас збуджений настрої українських мас свідчив про те, що далі чекати уже не можна було. Делегати військового з'їзду відмовилися залишити Київ, вимагаючи певних рішень і проявляючи рішучість боротися за них найрадикальнішими заходами. Кожен день і навіть година зволікання могли привести до стихійного вибуху з непередбаченими наслідками. За цих умов 10 червня Центральна Рада оголосила на військовому з'їзді свій Перший універсал. «Хай буде Україна вільною,—урочисто проголошувалось в документі.—Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою російською, хай народ український на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям»⁴⁴.

Універсал мав велике значення як один з перших значних кроків до відновлення української державності. Хоч за оцінками фахівців, зокрема П. Христюка, «обрії майбутньої державної роботи ще тільки намічались»⁴⁵, універсал з великим захопленням, ентузіазмом, радістю зустріли українці, підтримали справжні демократи за межами України. Проте не можна не звернути уваги на те, що у вирішенні долі рідного краю автори документу більше поклалися на замирення з Тимчасовим урядом, що продовжував шовіністичну політику, а не на власний народ, не на його силу. Жодним словом універсал не обмовлявся про проблему власної армії, а чи ж українізації існуючих збройних сил.

І якщо навіть допустити, що так було зроблено з дипломатичних міркувань, то і в цьому разі, думається, пошук гаранту державного будівництва за межами своєї Батьківщини— вельми ненадійна позиція, навіть хибна, кінець кінцем згубна лінія.

Та як би там не було, акт проголошення автономії України, формування Генерального секретаріату — зародку уряду Центральної Ради— штовхав Тимчасовий уряд до більш предметного розгляду української проблеми. Причому тепер черга проявляти оперативність перейшла вже до уряду, який, природно, міг чекати нових небажаних для себе кроків з боку Центральної Ради. Логіка тут, звичайно, була, хоч Рада явно прагнула до загладжування суперечностей, що виникли.

У декларації Генерального секретаріату, оголошеній В. Винниченком 26 червня 1917 року на пленумі Центральної Ради, яка намічала план практичної роботи, майже в усіх позиціях робився крок назад від положень Першого універсалу. «Коли порівнюємо її (декларацію, — В. С.) з Універсалом, визнавав П. Христюк, — то вона видається далеко менш радикальною, ніж сам Універсал»⁴⁶.

Центральна рада, її Генеральний секретаріат ще раз давали зрозуміти Тимчасовому уряду, що вони готові на угоду з ним на найбільш незначних умовах. До того ж вони поспішали підтримати політику наступу на фронті, до якої вдався уряд 18 червня, закликавши солдатів-українців «стати грудьми на захист волі і щастя рідної землі».

З другого боку провал наступу на Південно-Західному фронті, який проходив по території України, змушував Тимчасовий уряд шукати опору в особі Центральної Ради, здатної вплинути на стабілізацію фронту через солдатів-українців. Все ясніше ставало, що на Раду можна цілком покластися і як на своєрідну силу, стурбовану «наведенням порядку», «збереженням спокою» на Україні. Сам М. С. Грушевський,

⁴³ Винниченко В. Відродження нації.— Ч. 1.— С. 204—205.

⁴⁴ Літературна Україна.— 1990. 8 березня. Український історичний журнал.— 1991.— № 8.— С. 20.

⁴⁵ Христюк П. Назв. праця.— С. 77.

⁴⁶ Там же.— С. 81.

роз'яснюючи в ті дні політику Центральної Ради, недвозначно підкреслював: «Завданням Ради є охорона краю від розкладу, анархії та економічної експлуатації. Універсал видано під тиском життєвих умов. Центральна Рада весь час вважала бажаним контакт з Тимчасовим урядом, який неправильно орієнтувався у вимогах Центральної Ради. Оскільки Центральний уряд знайде можливість виправити свою помилку, остільки й Центральна Рада вважатиме своїм обов'язком співробітництво з ним»⁴⁷. М. С. Грушевському вторив В. К. Винниченко, який взагалі заявив, що навіть у разі відмови Тимчасового уряду визнати крайовий орган, «Центральна рада не думає стати на захватний шлях, Центральна Рада не закликає йти проти уряду»⁴⁸.

(Далі буде)

Одержано 20.02.92.

Рассматривается вопрос о взаимосвязи процесса борьбы Центральной Рады за украинскую государственность в форме широкой национально-территориальной автономии и создание собственных сил, в частности начальный этап украинизации в русской армии.

* * *

⁴⁷ Летопись революции.— 1927.— № 4.— С. 23.

⁴⁸ Там же.

Л. Ф. Гайдуков (Київ)

Е. Бернштейн та його погляди на соціалізм (історія і сучасність)

Аналізується процес становлення та еволюції поглядів німецького соціаліста Е. Бернштейна — одного з найбільш переконливих і послідовних критиків ортодоксального марксизму, визнаних лідерів міжнародної соціал-демократії, що ввійшов в історію світової суспільної думки як творець доктрини реформістського соціалізму.

Науковий авторитет німецького соціал-демократа Едуарда Бернштейна, котрий поклав початок розмежуванню реалістичної та утопічної традицій в соціалістичній теорії, на Заході завжди був, а сьогодні є особливо високим. Не маючи скільки-небудь систематичної наукової підготовки, поступаючись в цьому відношенні, в усякому разі за суто формальними ознаками, багатьом іншим діячам західно-європейської соціал-демократії, він зробив те, чого не могли зробити ніхто з відомих і, як вважалося, більш теоретично підготовлених лідерів соціалістичного руху на Заході, як, до речі, й на Сході.

У 90-х рр. XIX ст. Е. Бернштейн, який був, за свідченням К. Каутського, одним з видатних мислячих умів європейської соціал-демократії, порушив питання про необхідність перегляду цілої низки положень та висновків, сформульованих К. Марксом і Ф. Енгельсом й канонізованих в творах їх ортодоксальних послідовників. Без цього, вважав Е. Бернштейн, марксизм немає перспективи на майбутнє. Замість надій на буцям-то швидкий крах капіталізму, на його історичну приреченість і неспроможність до прогресу і трансформації, замість надій на тактику насильницького повалення існуючої влади, Е. Бернштейн закликав міжнародну соціал-демократію, її лідерів відмовитися від концепції, стратегії і тактики революціонізму й стати на шлях реформування